

USULISEST FUNDAMENTALISMIST religioonipsühholoogi pilguga¹

Tõnu Lehtsaar

SISSEJUHATUS

Paljude nüüdisaegsete mõtte- ja käitumisviiside kirjeldamiseks kasutatakse mõistet fundamentalism. Räägitakse usulisest, poliitilisest, turu-, rahvuslikust ja elukondlikust (kaalujälgijad, loomakaitsjad) fundamentalismist. Kuna mõiste puudutab sisult väga erinevaid eluallasid, siis võib väita, et fundamentalism on ennekõike mõtte- ja suhtumisviis. Seega on fundamentalism ennekõike vormi, mitte niivõrd sisu kategooria. Näiteks võib olla veendunud ja pühendunud kristlane nii fundamentalistlikult kui ka mittefundamentalistlikult. Parem- ja vasakpoolne maailmavaade võivad toimida nii tasakaalukalt kui ka fundamentalistlikult.

Fundamentalismist rääkides on oluline täpsustada, mida me selle mõiste all mõtleme. Tavaliselt arvatakse, et fundamentalismi iseloomustavad veendumus ainutões, vastandumine ümbritsevale moderniseerumisele ja liberaliseerumisele, kinni hoidmine väljakujunenud traditsioonidest ja seisukohtadest. Probleemiks on saanud see, et sõna „fundamentalism“ toimib sildina, mida eri eluvaldkondades konservatiivide ja liberaalide vaheliste usuliste, poliitiliste, rahvuslike, majanduslike või ideoloogiliste pingete klaarimisel sageli kasutatakse. Selleks, et mõista fundamentalismi olemust, toimet ja tähendust, on esitatud selle nähtuse mitmesuguseid käsitlusi ja seletusi. Teemaga tegelevad näiteks teoloogid, filosoofid, politoloogid, majandusteadlased, semiootikud ja psühholoogid.

Käesolev artikkel annab ülevaate ühest võimalikust vaatenurgast, sellest, kuidas religioonipsühholoogia kirjeldab ja seletab usulist funda-

¹ Uuringut toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

mentalismi. Käsitlemist leiavad fundamentalismiuuringute taust, mõiste määratlemine ja mitmesugused lähenemised fundamentalismile religioonipsühholoogias. Eraldi märkimist leiavad fundamentalistliku käitumise iseärasused ja võimalikud eelarvamused fundamentalismi suhtes. Kokkuvõttes on nimetatud mõned olulisemad suundumused fundamentalismi edasisel uurimisel.

TAUSTAST

Religioonipsühholoogia huvi fundamentalismi vastu on tingitud mitmest asjaolust. Kõige üldisemalt võib väita, et paljud teemad psühholoogias üldse on seotud mingite sündmustega ühiskonnas. Näiteks käivitas Teine maailmasõda autoritaarse isiksuse uurimuste laine², kus püüti välja selgitada, mis iseloomustab tüüpilist autoritaari. Taustaks olid natsionaalsotsialismi ja fašismi inimsusevastased teod. Theodor Adornot ja tema järgijaid huvitas küsimus, mis iseloomustab autoritaarset isiksust. Teise näitena võib nimetada abistamiskäitumise uuringuid, mis vallandusid pärast sündmust Ameerika väikelinnas 1964. aastal, mil väikelinna jaamaesisel väljakul vägistati ja tapeti naine ning keegi ei sekkunud tema appikarjete vaatamata.³ Traumajärgse stressi uuringud said hoo sisse Vietnami sõja järgselt, kui naasnud veteranid edaspidi oma eluga toime ei tulnud.

Nii on ka usulise fundamentalismi uuringuid mõjutanud mitmed ühiskondlikud protsessid ja sündmused. Esimeseks nendest võib pidada äärmuslike usuliste liikumiste kasvu sekulariseerivas õhtumaises ühiskonnas⁴. Teiseks mõjuteguriks on kirikutesisesed märgatavad lõhed ning lahkkelid konservatiivse ja liberaalse mõttesuuna esindajate vahel. Esineb ka kirikute lõhenemisi usulis-moraalsete küsimuste alusel. Fundamentalismiga seotakse ka ühiskonda vapustavaid sündmusi nagu näiteks 2001. aasta septembris aset leidnud Maailma Kaubanduskeskuse hoone tornide rammimine lennukitega. Pärast seda sündmust väideti ajakirjanduses massiliselt, et me ei ela enam endises maailmas.

² Autoritaarse isiksuse uurimise klassikuks sai Theodor Adorno, kelle 1950. aastal ilmunud raamatut *The Authoritarian Personality* on palju tsiteeritud ja kelle kirjeldatud autoritaarset isiksust on püütud mitmete testidega mõõta.

³ David G. Myers, *Psychology* (New York: Worth Publishers, 2007), 640–644.

⁴ Tõnu Lehtsaar, *Äärmusliku usugrupi psühholoogia* (Tartu: Tõnu Lehtsaar Kirjastus, 1997).

Seega on fundamentalismi religioonipsühholoogilisel uurimisel lisaks puhtakadeemilisele huvile olemas ka ühiskondlik taust. Sündmused ja protsessid meis ja meie ümber sunnivad otsima vastust küsimusele, mis on ja kuidas toimib fundamentalism.

FUNDAMENTALISMI MÕISTE RELIGIOONIPSÜHHOLOOGIAS

Kuigi fundamentalismi on religioonipsühholoogias mitmeti defineeritud, on eri lähenemistel terve rida ühiseid jooni, mis aitavad mõista religioonipsühholoogilist vaatenurka.⁵

1. Fundamentalism puudutab ennekõike veendumusi ja uskumusi. Seega on fundamentalism seotud eelkõige inimese religioossuse ratsionaalse dimensiooniga. Teised religioossuse dimensioonid, nagu kuuluvus, eetika, tunded ja käitumine, on fundamentalismi puhul pigem sekundaarse tähendusega.
2. Seisukohti, mis moodustavad fundamentalismi telje, tunnetatakse ainuõigete ja ilmeksimatutena. Sageli omistatakse nendele seisukohtadele jumalik päritolu.
3. Fundamentalistlikule tõetunnetusele vastandub vaenlase kujund. Selleks võib olla näiteks kurjus, saatan, mõni teine usuline liikumine, sekulaarne ühiskond või ka konkreetne isik.
4. Fundamentalism ei ole seotud ühe konkreetse usulise traditsiooniga. Fundamentalismi võib esineda kõigis usulistes traditsioonides ja religioonides.
5. Fundamentalistlikule religioossusele on iseloomulik traditsionaalsus ja rigiidsus. Uskumusi ja nende praktiseerimise viise ei olda nõus muutma. Olemasolevat tunnetatakse kui igavikulise tõete järgjepidevust.

⁵ Lee A. Kirkpatrick, „Evolutionary Psychology: An Emerging New Foundation for the Psychology of Religion” – *Handbook of the Psychology and Spirituality*. Ed. Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park (New York: Guilford Press, 2005), 101–123. Malise **Ruthvern**, *Fundamentalism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2007).

6. Fundamentalismi üks oluline tunnus on eelarvamuslikkus teisitimõtlejate ja -uskujate suhtes ning suhteliselt suur ühtehoidmine fundamentalistide eneste vahel.

Seega on võimalik määratleda fundamentalismi kui uskumise viisi, mida iseloomustavad kindlad ainutõe uskumused, kinnihoidmine väljakujunenud olemuslikult õigetest ja vääramatutest usulistest praktikatest, aktiivne vaenlase kujund ja eelarvamuslikkus teisitimõtlejate suhtes. Fundamentalism kui uskumise viis võib esineda mitmesugustes usulistes traditsioonides. Religioonipsühholoogias on püütud fundamentalismi käsitleda mitmesugustest kontseptuaalsetest ja meetodilistest vaatenurkadest lähtuvalt.

FUNDAMENTALISMI RELIGIOONIPSÜHHOLOOGILISED KÄSITLUSED

Fundamentalismi religioonipsühholoogilisel uurimisel on kaks meetodilist lähenemist – kvalitatiivne ja kvantitatiivne käsitlus. Kvalitatiivse käsitluse puhul analüüsitakse mitmesuguseid fundamentalistlikke usulisi liikumisi ja püütakse kirjeldada ning seletada nendes toimuvat. Tavaliselt on sellise käsitluse tulemuseks fundamentalismi iseloomustavate tunnuste loetelu, mida näitlikustatakse konkreetsete liikumiste abil. Kvalitatiivse lähenemise puhul on esitatud ka mitmeid fundamentalismi kontseptsioone, mis püüavad üldisel tasandil kirjeldada ja seletada fundamentalismi kui uskumise viisi. Kvantitatiivse lähenemise sisuks on fundamentalismi mõõtmine. Mulle teadaolevalt ei ole fundamentalismi eksperimentaalselt uuritud, küll aga on konstrueeritud mitmeid psühholoogilisi skaalasid, mille abil on püütud isiku fundamentalismi määra mõõta. Nii kvalitatiivses kui ka kvantitatiivses uurimissuunas on välja kujunenud enam tuntud käsitlused, millele erialakirjanduses viidatakse suhteliselt sagedamini. Järgnevalt tutvustangi kummagi lähenemise iseloomulikumaid näiteid.

Kvalitatiivse fundamentalismikäsitluse üldiseks tunnuseks on see, et fundamentalismi käsitletakse kultuurilises kontekstis. See tähendab, et fundamentaliste ja fundamentalistlikke liikumisi ei uurita ega käsitleta

kui nähtusi iseeneses, vaid kui teatud kultuurilise konteksti osa. Üheks enam tuntud kvalitatiivse lähenemise näiteks on Ralph Hoodi jt intratekstuaalne fundamentalismi mudel (*intratextual model of fundamentalism*)⁶. Autorid väidavad, et fundamentalistliku mõtteviisi aluseks on püha tekst, milles on ilmutatud Jumala tahe. Sellesse teksti suhtutakse kui ilmeksimatusse jumalikku ilmutusse, mis kehtib sõnasõnaliselt inimese kõigi eluolukordade kohta. Kõiki elukogemusi ja mis tahes informatsiooni hinnatakse selle teksti kaudu ja selle teksti abil. Oluline on sealjuures, et teksti seletatakse teksti enda abil. See tähendab, et lugeja jaoks on tekst see, mida tekst väidab ennast olevat. Teksti analüüsimine, hindamine või kritiseerimine mingite tekstiväliste parameetrite alusel ei tule kõne alla.

Tekstikesksel fundamentalismil on oma subjektiivsed tulemused selle mõtteviisi pooldaja jaoks. Tekst loob inimese jaoks tervikliku elu-filosoofia ja annab tähenduse mitmesugustele elukogemustele. Sellise elukäsitluse tunnuseks on sidus maailmavaade, mis väidetavalt on üks inimese põhivajadusi. Tekstikeskses fundamentalismis on olulisel kohal elu eesmärgi teema. Sellele küsimusele annab vastuse püha tekst, sidudes inimese siinse elu sealpoolsega. Tekst määrab ära ka väärtussüsteemi, mis sageli on hierarhiline. Kõrgeim väärtus on kuulekus Jumalale, kelle tahe avaldub pühas tekstis. Tekstikeskne mõtlemine lähtub konkreetsetest tõhususe kriteeriumitest. See tähendab, et tekst määratleb suhteliselt täpselt, missugune elu on tulemuslik. Sellele pinnale ehitub ka inimese enesehinnang, sest on teada, millistel tingimustel inimene vastab püha teksti nõuetele, st Jumala tahte.

Intratekstuaalse mudeli kriitikana võib väita, et see lähenemine on juba definitsiooni järgi piiratud. Fundamentalistlikke hoiakuid ja käitumist võib kohata ka liikumistes, millel püha tekst puudub. Seega jätab intratekstuaalne mudel võimaluse fundamentalismiks vaid neile religioonidele ja usuliikumistele, kus on olemas tekst. Teiseks kriitiliseks märkuseks on piiri puudumine pühendumise ja fundamentalismi vahel. Hoodi jt määratlust järgides tuleb välja, et iga pühendunud ja pühakirja autoriteeti tunnustav kristlane ja muhameedlane on fundamentalistid. See viib mõttele, et fundamentalism kui kultuuriomane nähtus ongi iseloomulik postmodernse suhtelisuse ajastule, vastandudes tõe suhtelisele ja kokku-

⁶ Ralph W. Hood, Jr., Peter C. Hill, W. Paul Williamson, *The Psychology of Religious Fundamentalism* (New York: Guilford Press, 2005), 11–46.

leppelisele käsitlusele. See tähendab, et need, kes suhtelise ja kokkuleppe- lise tõekäsitluse ajastul usuvad ainutõe olemasolu, ongi fundamentalis- tid. Eeltutvustatud mudeli puhul on püha tekst kui tõe ilmutus või kandja vaid tõe avaldumise vorm.

Nii intratekstuaalse mudeli kui ka teiste kvalitatiivsete lähenemiste puudus on nende spekulatiivsus. Need lähenemised jäävad paraku üheks võimalikuks vaatenurgaks teiste omataoliste seas ega aita vastata küsimu- sele, miks fundamentalism tekib ja kuidas see mõjutab inimese käitumist. Nendele küsimustele on püüdnud konkreetsemalt vastata kvantitatiivne lähenemine fundamentalismile.

Kvantitatiivse fundamentalismikäsitluse tunnuseks on see, et fun- damentalismi on püütud mõõta ja väljendada kvantitatiivselt. Selle tege- vuse kõige levinumaks vahendiks on mitmesugused skaalad, mille abil on võimalik määratleda inimese fundamentalismi tüüpi või määra. Skaalade puhul on üheks nõudeks nende valiidsus, nad peavad mõõtma mingit defi- neeritud kvaliteeti või omadust. Kuna aga fundamentalismi määratlus on jäänud sageli ebamääraseks ja laialivalguvaks, siis on hakatud fundamen- talismist rääkima konkreetsete skaalade tähenduses.⁷ See tähendab, et fundamentalismiks peetakse seda, mida konkreetne skaala mõõdab. Eri skaalad võivad anda isesuguseid tulemusi ja puudutada erinevaid nüansse. Üheks tuntumaks näiteks on Bob Altemeyeri ja Bruce Hunsbergeri⁸ usu- lise fundamentalismi skaala (*Religious Fundamentalism Scale*). Järgnevalt on esitatud selle skaala 12 küsimust, mille kehtivust enda kohta tuleb hin- nata kaheksapallisel skaalal alates väga tugevast nõustumisest kuni väga tugeva mittenõustumiseni. Skaala väited on järgmised.

1. Jumal on andnud inimestele õnneks ja päästmiseks täieliku ja eksi- matu juhise, mida tuleb täpselt järgida.
2. Ühegi religiooni õpetusraamat ei sisalda kõiki olemuslikke, põhi- lisi tõdesid elu kohta.
3. Kurja algpõhjus selles maailmas on Saatan, kes praegugi jätkuvalt ja vihaselt võitleb Jumala vastu.

⁷ Niisugust käsitlust, kus mõõdetavat suurust määratletakse mõõtmisvahendi kaudu, nimetatakse psühholoogias operatsioonalseks määratluseks. Näiteks intelligentsus on see, mida mõõdavad intelligentsustestid.

⁸ Bob Altemeyer, Bruce Hunsberger, „A Revised Religious Fundamentalism Scale: The Short and Sweet of It” – *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14 (2004), 47–54.

4. Tähtsam on olla hea inimene kui uskuda Jumalasse ja õigesse religiooni.
5. Maaailmas on teatud hulk religiooside õpetuslauseid, mis on nii õiged, et nendest „sügavamale” pole võimalik minna, sest need moodustavad põhjaneva, alustrajava sõnumi, mille Jumal on inimestele andnud.
6. Kui sa asja tuumani jõuad, siis põhimõtteliselt on maailmas ainult kahte liiki inimesi: õigeks mõistetud, kellele Jumal armu annab, ja ülejäänud, kellele ta armu ei anna.
7. Pühakiri võib sisaldada üldisi tõdesid, aga seda EI tarvitse pidada täielikult, sõnasõnaliselt õigeks algusest kuni lõpuni.
8. Et elada parimat, ülimalt tähendusrikast elu, peab inimene kuuluma ainsasse, põhimõtteliselt õigesse religiooni.
9. „Saatan” on lihtsalt nimi, mille inimesed annavad omaenda halbadele tungidele. Tegelikult ei ole olemas *niisugust olendit* nagu „Pimedusevürst”, kes meid kiusatusse ajab.
10. Kui teadus ja pühakiri vastuollu satuvad, siis on *teadusel* tõenäoliselt õigus.
11. Jumala religiooni põhitõdesid ei tohi segada ega moonutada teiste uskumustega.
12. Maailma kõigil religioonidel on oma vead ja eksiõpetused. *Ei ole olemas* täiuslikult õiget, tõest religiooni.

Skaala abil on võimalik määrata inimese fundamentalismi määra, võrrelda seda mingi rühma keskmisega ja kirjeldada kogu rühma fundamentalismi määra. Skaalade miinuseks on see, et nad lähtuvad sageli eri kontseptsioonidest, sisaldavad erinevaid küsimusi ja seepärast mõõdavad ilmselt ka mõnevõrra erinevaid nähtusi. Selle probleemi ületamiseks on võimalik erinevaid skaalasid omavahel võrrelda, näidates ja analüüsides nende omavahelisi seoseid. Samuti on võimalik uurida skaala erinevaid tulemusi saanud inimeste käitumist. Kui õnnestub näidata, et teatud tulemused on seotud teatud käitumisega, siis on astunud samm lähemale fundamentalismi kui nähtuse põhjuste uurimisele. Järgnev annabki ülevaate mitmest uurimistulemusest, mis on saadud, püüdes uurida fundamentalismi seost nii psühholoogiliste tunnuste kui ka käitumisega.

KES ON FUNDAMENTALISTID JA KUIDAS FUNDAMENTALISTID KÄITUVAD?

Üks oluline küsimus religioonipsühholoogide jaoks on olnud see, kas fundamentalistid on teatud kindlat tüüpi isiksused. On kiusatus arvata, et fundamentalistid on rigiidsed ja võimukad inimesed. Paraku pole fundamentalistliku ellusuhtumisega inimeste isiksuseuuringud selles osas positiivseid tulemusi andnud.⁹ Fundamentalistide seas on väga erinevaid inimesi. See tulemus viitab asjaolule, et fundamentalism pole mitte sügavalt isiksuslik, vaid pigem õpitud nähtus. Sama tulemuseni on jõutud ka näiteks äärmuslike usuliikumiste uurimisel, kus on tõdetud, et ühe teiste jaoks äärmusliku ja kummalise usuliikumisega võivad liituda väga erinevad isiksused, kellel on erinev haridustase ja sotsiaalne staatus.¹⁰

Kui me mõistame usulist fundamentalismi kui põhimõttekindlat ja pühendunud uskumise viisi, siis on põhjendatud küsimus, kuidas seesugused uskumused inimese käitumist mõjutavad. Psühholoogilises mõttes on antud problemaatika laiem, kuna puudutab hoiakute ja käitumise vahetõrget üldse. Uurimused näitavad, et hoiakute ja käitumise vahel ei ole üksühest seost.¹¹ Üldistatult võiks öelda, et me ei tee alati seda, mida õigeks peame. Küll aga õigustame seda, mida teeme. Fundamentalistlike hoiakute seost käitumise ja teiste hoiakutega on käsitletud mitmetes uurimustes. Valdavalt on need korrelatiivsed uurimused, milles on uuritud mingi testi abil mõõdetud fundamentalismi seoseid teiste mõõdetavate näitajatega. Need seosed ei võimalda otsustada põhjuslike seoste üle, küll aga võimaldavad detailsemalt kirjeldada ja mõista fundamentalismi kui niisugust. Järgnev annabki ülevaateartiklile¹² tuginedes kirjelduse sellest,

⁹ James Waller, *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* (New York: Oxford University Press, 2002); Lee A. Kirkpatrick, Ralph W. Hood, Gary W. Hartz, „Fundamentalist Religion Conceptualized in Terms of Rockeach’s Theory of the Open and Closed Mind: New Perspectives on Some Old Ideas” – *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 3 (1991), 157–170.

¹⁰ Marc Galanter, *Cults, Faith, Healing and Coercion* (New York: Oxford University Press, 1989)

¹¹ Robert A. Baron, Donn Byrne. *Social Psychology* (Boston, Allyn and Bacon, 2003), 116–157.

¹² Bob Altemeyer, Bruce Hunsberger, „Fundamentalism and Authoritarianism” – *Handbook of Religion and Spirituality*. Ed. Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park (New York: Guilford Press, 2005), 378–393.

missuguseid seoseid on leitud fundamentalismi ja erinevate käitumisparameetrite vahel.

1. Fundamentalistidel on vankumatud veendumused oma usulistes seisukohtades, mis puudutavad Jumalat. Jumalat ja tõde käsitletakse ühese ja kindlapiirilisena. Tõde ei muutu, teisene ega arene, tõde lihtsalt on. Inimese osaks on püüelda tõe (Jumala) tunnetamise poole. Sealjuures on fundamentalistid veendunud, et nemad on oma mõistmises jõudnud Jumalale kõige lähemale, on tõde kõige paremini tunnetanud.
2. Nende veendumused loovad neile sisemise tasakaalu ja rõõmu tunde, mida nad ei leia teadusest ega loogikast. Fundamentalistlikud uskumused võivad väljasseisjatele rigiidsed ja põhjendamatud tunduda. Asjaosaliste endi jaoks on nende usulised veendumused eluliselt tähtsad ning nad tunnevad rõõmu ja rahuldust nende järgimisest.
3. Nad on kuulutusmeelsed, püüdes kaasata ateistlikus keskkonnas kasvanuid. Fundamentaliste iseloomustab suhteliselt kõrge pühendumise määr oma vaadete levitamisel. Esmane sihtrühm on inimesed, kellel pole religiooset tausta ega usulisi teadmisi.
4. Nad kasvatavad lapsi oma uskumuste traditsioonis. Fundamentalistlik elukäsitlus on tihedalt seotud lähi- ja peresuhetega. Laste kasvatamisel hinnatakse kõrgelt usuliste väärtuste edasikandumist järgmistesse põlvkondadesse. Usulise traditsiooni lõhkumist ja seisukohtadega mittenõustumist käsitletakse kui kasvatamatust või reeturlikkust.
5. Neil on suhteliselt suurem usk õiglasesse maailma. Seda uskumust peetakse üheks õnne ja toimetuleku oluliseks komponendiks. Fundamentalistidel on see näitaja suhteliselt kõrge.
6. Nad ei usu, et miski suudab nende veendumusi muuta. Nad on oma seisukohtadesse kiindunud ja kaitsevad neid. Fundamentalistidel on suhteliselt „valmis maailmapilt”. Seda toetab ka fundamentalistlike liikumiste ja gruppide suhteliselt kõrge sidususe määr. Inimesed, kellel on sarnased väärtused ja ideaalid, tunnevad suhteliselt suuremat ühtekuuluvustunnet, mis omakorda kinnistab nende veendumuste õigsust.

7. Nende usulised veendumused on filtriks suhtumisel sotsiaalsesse protsessidesse ja teadussaavutustesse. Ühiskondlikke protsesse tõlgendatakse usulistest kategooriates. Kui teaduse seisukohad satuvad vastuollu usuliste veendumustega, siis teaduse arvamust kas tõlgendatakse usuliselt või ignoreeritakse. Selle tulemusel on fundamentalistlikud seisukohad suhteliselt püsivad ega allu muutmisele või ümberkujundamisele.

Eelnimetatud käitumisjoontele lisaks on püütud uurida fundamentalismi seoseid näiteks perevägivalla, laste kasvatamise, poliitilise aktiivsuse, eelarvamuste, vaimuhaiguste ja optimismi/pessimismiga. Need uurimused ei ole aga seni andnud vettpidavaid tulemusi, mis lubaksid fundamentalismi kohta midagi lõplikku väita. Võimalik, et uurimist mõjutavad ka fundamentalismi suhtes välja kujunenud eelarvamused, mis raskendavad selle nähtuse objektiivset uurimist.

EELARVAMUSI FUNDAMENTALISMI KOHTA

Eelarvamustega on tihedalt seotud psühholoogiline nähtus, mille nimi on stereotüüpiseerimine. Stereotüüp tähendab üldistatud arvamust mingi inimgrupi kohta. Stereotüüpide põhiliseks tulemuseks on see, et iseloomu- ja käitumisjooned, mida peetakse ühele grupile iseloomulikuks, laiendatakse selle grupi igale liikmele. Nad kõik on sellised. Stereotüüp toimib ka isetäituva prohvetlusena. See on nähtus, kus me käitume vastavalt oma (väär)hoiakule teise osapoole suhtes. Teine reageerib sunnitud meie käitumisele, mis omakorda annab meile tunnistust meie hoiakute õigsusest teise suhtes. Hoodi jt¹³ põhjal on võimalik nimetada seitset enam levinud stereotüüpi fundamentalismi suhtes.

Fundamentalism on religioon. See arvamus rajaneb tõsiasjal, et suur osa fundamentalistlikust hoiakust ja käitumisest ilmneb religiooni valdkonnas. Samas ei ole fundamentalismis endas religioonile omaseid olulisi tunnuseid nagu näiteks õpetuslikud seisukohad, rituaalid ja eetilised normid. See tähendab, et fundamentalism on uskumise viis, mis võib ilmnedä mitmesugustes usulistest traditsioonides. Fundamentalismi reli-

¹³ Hood, Jr., Hill, Williamson, *The Psychology of Religious Fundamentalism*, 190–205.

giooniks pidamine ahendab võimalust eristada ja analüüsida fundamentalistlikke suundumusi erinevates usulistes, poliitilistes ja kultuurilistes traditsioonides.

Fundamentalistid on tekstikesksed. See silt puudutab ennekõike neid fundamentalistlikke suundi, mis rajanevad mingil sakraalsel tekstil. Seda hoiakut on nimetatud ka dogmatismiks, mis tähendab teatud seisukohtade absolutiseerimist ja oludest sõltumatut heakskiitmist. Lähem uurimine näitab siiski, et fundamentalistide jaoks on sakraalne tekst kui selline vääramatult jumalikku päritolu. Samas pigem hoiatatakse selle teksti sõnasõnalise tõlgendamise eest, olles seisukohal, et pühakiri selektab ennast ise. See tähendab, et ka isiklikele ja ühiskondlikele probleemidele pühakirjast lahendust otsides ei klammerduta üksikute seisukohtade juurde, vaid püütakse sõnastada põhimõtteid ja printsiipe, mis võiksid sobida konkreetsetele küsimustele vastamiseks.

Fundamentalistid on sõjakad. See hoiak on suuresti välja kujunenud tänu usuliste äärmuste sõjakale või isegi terroristlikule käitumisele. On võimalik väita, et osa fundamentaliste on tõepoolest sõjakad. Samas võib sõjakuse taga olla tõsiasi, et nüüdisaegsusele vastandudes satuvad fundamentalistid liberaalsete mõttevoolude surve ja rünnaku alla. Konservatiivse vähemuse enesekaitse mõjub sõjaka käitumisena. Konfliktide arengu seisukohalt on sõjakas eelhoiak teise osapoole suhtes üks viljakamaid pinnaseid konfliktide eskaleerumiseks¹⁴.

Fundamentalistid ei ole nüüdisaegsed. Niisuguse järeldotseni võib jõuda, kui pidada silmas fundamentalistide konservatiivseid seisukohti ja konservatiivset elulaadi. See avaldub sageli suhtumises konkreetsetesse eluvaldkondadesse nagu näiteks eutanaasia, tüviraku-uuringud või homoseksualism. Jääb mulje, et fundamentalistid ei suuda mõista ega väärtustada nüüdisaegseid arenguid. Samas on täheldatav, et modernsetele arengutele vastuseisivad fundamentalistid on sageli vägagi kursis ühiskonnas ja inimeste väärtustes toimuvate muudatustega. Seega on nad oma vastandumises „moodsalt vanamoodsad”.

Fundamentalism on iseloomulik Ameerika protestantismile. See väide rajaneb tõsiasi, et XX sajandi suuremad konfessioonisisised tülid ja lõhenemised on raputanud just Ameerika protestante. Samas pole prob-

¹⁴ Tõnu Lehtsaar, *Suhtlemiskonflikti psühholoogia* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008), 81–91.

lemaatika kaugeltki võõras ka teistele kirikutele ega konfessioonidele teistes maades. Nagu eespool nimetatud, võib fundamentalism puudutada ka mittereligioosseid eluvaldkondi. Seepärast on fundamentalismi pidamine „Ameerika asjaks” ebatäpne üldistus, mis võib aidata maailma lihtsustada või oma probleeme mujale projitseerides nendest tegelikult vaikida.

Fundamentalistid on autoritaarsed ja dogmaatilised. Niisugune mulje võib jääda fundamentalistide käitumisest. Psühholoogias on välja töötatud arvukalt skaalasad, mõõtmaks nii autoritaarsust kui ka dogmatismi. Uurimused näitavad nende iseloomujoonte puuduvat või nõrka korrelatsiooni fundamentalismiga.¹⁵ Mulje erinevus psühhomeetristest tulemustest võib olla seotud meie eelarvamusega, mõõtmisvahendi ebatäpsusega või fundamentalismi psühholoogilis-teoloogilise kontseptsiooni nõrkusega.

Sõltumata sellest, kui põhjendatud või põhjendamata on fundamentalismi suhtes kasutatavad sildid, mõjutavad need inimeste suhtumist fundamentalismi. Juba sõna fundamentalism ise võib teatud juhtudel sildina toimida. Selleks, et fundamentalismi kui nähtust paremini mõista, on vaja seda edasi uurida.

KOKKUVÕTTEKS

Fundamentalismi puhul on tegemist ühe nüüdisaja iseloomuliku nähtusega. Religioonipsühholoogia kui üks seda valdkonda uuriv suund tegeleb fundamentalismiga ennekõike üksikisiku tasandil. Selle vaatenurga tugevuseks on fundamentalismi mõõtmine testide ja skaaladega, mis võimaldab uuritavat nähtust kvantitatiivselt kirjeldada. Nõrkuseks on aga fundamentalismi sotsiaalse mõju ja kultuurilise konteksti pigem tagasihoidlik arvestamine. Ilmselt on üks fundamentalismi uurimise rõhuasetusi tulevikus erinevate distsipliinide ja meetodite tihedam koostöö.

Fundamentalismi paremaks mõistmiseks on vaja see mõiste täpselt määratleda. Probleemiks võivad fundamentalismi uurimisel saada eelviidatud eelarvamused ja sildid. Pole päris selge, kust läheb piir veen-

¹⁵ Raymond F. Paloutzian, *The Psychology of Religion* (Needham Heights: Allyn & Bacon, 1996), 243; Bernhard Spilka, Ralph W. Hood, Jr., Bruce Hunsberger, Richard Gorsuch, *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (New York: Guilford Press, 2003), 467–479.

dumuse ja fundamentalistliku suhtumise vahel. Kuidas eristada pühen-dumist, fanatismi ja fundamentalismi? Samas on nendel mõistetel kõigil oma tunnetuslikud erinevused, mis vajavad edaspidi täpsustamist.

Fundamentalismi osa tulevikuühiskonnas pigem kasvab. Religiooni-sotsioloogias on levinud väide, et postmodernistliku ajastu suhtelisuses tekivad kaks arvestatavat usulist arengut. Esimene nendest tähendab reli-giooni individualiseerumist, inimesed leiavad endale ise sisu ja vormi poolest sobivaima religiooni. Teine areng viib niisuguste konservatiivsete ja fundamentalistlike usuliste gruppide tekkimise ja arenemiseni, kes vastanduvad üldisele relativismile ja subjektivismile.

Fundamentalismi parem mõistmine aitab nii sotsiaalsel kui ka hinge-hoidlikul pinnal paremini toime tulla fundamentalismi kui äärmusega. See tähendab, et kui me suudame mõista destruktiiivset ja vägivaldset käi-tumist, suudame paremini suunata ühiskondlikke protsesse ja osutama hingehoidlikku abi. Seda viimast võivad vajada nii äärmuslased ise kui ka nende võimalikud ohvrid. Seega on fundamentalismiuuringutel oma rakenduslik väärtus.

Nii nagu mitme teisegi nähtuse puhul religioonipsühholoogias, on ka siin oluline liikuda korrelatiivsete seoste kirjeldamiselt põhjuste ana-lüüsamise juurde. Sisuliselt tähendab see sügavamal tasemel vastamist küsimusele, mis on, kuidas tekib ja kuidas toimib fundamentalism. Ühes ollakse täna aga suhteliselt üksmeelsed – fundamentalism on uskumise viis, mis võib avalduda mitmesugustes usulistes, kultuurilistes, rahvusli-kes ja elukondlikes valdkondades.